

УДК 100.3(09)+155.5(09)

Павлишин О. В. – кандидат юридичних наук,
доцент, докторант докторантури та аспірантури
Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ВЗАЄМОДІЯ ФІЛОСОФІЇ, ПСИХОЛОГІЇ, СЕМІОТИКИ В ДОСЛІДЖЕННІ СВІДОМОСТІ Й МИСЛЕННЯ (ВІД НОВОГО ЧАСУ ДО СУЧАСНОСТІ)

Висвітлено процес історичного розвитку уявлень про свідомість людини як об'єкт дослідження філософії, психології та семіотики від Нового часу до сучасності. Розглянуто зміст філософських, психологічних і семіотичних ідей відомих мислителів різних періодів. Схарактеризовано значення цих підходів для взаємодії семіотики, філософії та психології в дослідженні свідомості людини як найвищої форми знакового відображення світу.

Ключові слова: свідомість, мислення, інтелект, філософія, психологія, семіотика.

Взаємозв'язок філософських, семіотичних і психологічних досліджень природи свідомості від давнини до епохи Нового часу ми вже розглядали в окремій публікації [1, с. 45–56]. Однак подальший розвиток цих розробок залишився поза увагою науковців, попри важливість розв'язання означеної проблеми для становлення семіотики права, конститутивні засади якої обґрунтовано в низці монографічних праць [2–5], та семіотичного аналізу перспектив використання інтегративних експертних систем у правовій діяльності [6]. Водночас урахування історичної зумовленості сучасних концепцій інтелектуальної діяльності людини є необхідним для вивчення сучасних можливостей її комп'ютерного моделювання, зокрема у сфері юриспруденції, що вказує на актуальність цієї розвідки.

Мета пропонованої статті полягає в розгляді процесу історичного розвитку уявлень про свідомість і мислення як об'єкти дослідження філософії, психології та семіотики, а також у висвітленні можливостей взаємодії цих галузей знань у дослідженні свідомості людини в новітній період. Проаналізуємо уявлення про свідомість, наявний від епохи Нового часу до

сучасності та відображені в окремих філософських і психологічних концепціях, які є важливими для подальшого вивчення можливостей комп'ютерного моделювання юридичної діяльності.

Відмова від беззаперечного підкорення авторитетам минулого та релігійних догматів в епоху Ренесансу сприяла появі нового типу мислення, прогресивних методів пізнання дійсності, якими від XVI ст. та донині послуговуються вчені. Дійсно, епоха Нового часу сприяла окресленню матеріалістичних і детерміністських тенденцій у тлумаченні феномену свідомості, зумовлених бурхливим розвитком природознавства.

Зокрема, як уже було зазначено в попередніх публікаціях, розподіляючи людські здібності на пам'ять (*memoria*), уяву (*phantasia*) та розум (*ratio*), один із фундаторів філософії Нового часу Ф. Бекон вважав їх підґрунтям загальної класифікації наук. У ній поряд з історією та поезією найвищою за ієрархією визнавали «першу філософію», предметом якої слугував розум як загальна засада всіх інших наук. Цю методологічну традицію розвинув Т. Гоббс, на думку якого всім уявленням відповідають незалежні від мислення речі, що викликають механічне подразнення органів чуття. Останнє завдяки діяльності «життєвих духів» викликає реакцію, що призводить до відповідного уявлення в мозку, яке і є безпосереднім предметом досвіду [1, с. 51].

Розвиваючи емпіричний напрям у гносеології та психології, Дж. Локк у своїй праці «Дослід про людське розуміння» (1690) намагався встановити походження, обсяг і достовірність людського знання. Називаючи ідеєю «все, що розум сприймає в собі або що є безпосереднім об'єктом сприйняття, мислення або розсудку», сповідуючи ідею «нічого немає в інтелекті, чого раніше не було б у відчуттях», він заперечував іннатизм (теорію природженості ідей), визнаючи водночас наявність певної «розбірливості розуму» (*dispositions of the mind*) та існування в людини самої природженої здатності до уявлень – простих, зумовлених подразненнями, та складних, утворених завдяки активній здатності розуму до порівняння, розкладання, пов'язування та абстрагування. До того ж, поділяючи знання на інтуїтивне, демонстративне і сенситивне, Дж. Локк не міг із позицій емпіризму послідовно пояснити походження інтуїтивного знання та природженої здатності до уявлень інакше, ніж апелюючи до божого задуму [1, с. 52].

Попри розвиток спорідненого з матеріалізмом емпіричного методу, філософсько-ідеалістичні (як і релігійні) інтерпретації природи психічних явищ і процесів не втрачали актуальності, адже початок нової епохи ознаменувався також формуванням суб'єктивістсько-раціоналістичного методу мислення й пізнання. Р. Декарт із його славнозвісним «*Cogito ergo sum*» («Мислю, отже, існую») передбачав існування в людини первинних понять про душу як про мисляче, про тіло як про протяжне та особливого поняття про єдність душі й тіла. Його «розум» або «здоровий глузд» (*raison*), від природи є однаковим у всіх людей і передбачає «здатність правильно міркувати й відрізнити істину від омані». Починаючи з дослідження Р. Декарта свідомість часто розглядали як синонім психічного, означаючи наявність суб'єктивних образів і переживань, тому навіть у сучасній західній психології не завжди наявне розмежування понять свідомості та психіки.

Зазнавши впливу картезіанських ідей, Г. Лейбніц у праці «Нові досліди про людське розуміння» (1705) доповнює формулу емпіризму «немає в інтелекті нічого, чого не було б у відчуттях» словами «окрім власне інтелекту» (тобто самої здатності до мислення, природжених ідей і пізнавальних структур). У подальших своїх доробках він розвиває аналітичну теорію про мислячу пізнаючу свідомість, якою наділені індивідуальні субстанції (монади), однак його трактування свідомості відрізняється від тлумачень Р. Декарта. Оскільки послідовність перцепцій у різних монадах є заздалегідь визначеною, то, за словами Р. Шпехта, «нині ми могли б стверджувати, що всі монади запрограмував Бог» [1, с. 52].

Передумовою започаткованої традиції розуміння свідомості слугувала активна селективна увага, вибірково спрямована на певні явища внутрішнього (пам'ять) чи зовнішнього (образи сприйняття) світу, лише як зовнішньої частини психічних процесів. Саме Г. Лейбніц запровадив поняття «вираження», яким позначав спосіб і засоби, здатні розкрити те, що відбувається в душі, визначивши так засади психології статичного й динамічного вираження (фізіоломіки та патеноміки).

У гносеології Г. Лейбніца розрізняють істини факту (результати чуттєвого досвіду, притаманні лише окремим монадам) та істини розуму (незалежні від обставин чуттєвого життя, необхідні, суттєві, безальтернативні, справедливі для всіх монад). Вони постають як

вияви двох напрямів пізнання – емпірично-чуттєвого, що дає змогу отримати суто вірогідні результати, і раціонально-інтуїтивного, який пропонує чіткі та правильні результати, – й об'єднуються в органічну цілісність наперед встановленою Богом («архітектором машини Всесвіту») гармонією.

Визначальну роль емпіризму заперечували не лише картезіанці. Констатувавши недоліки матеріалістично-сенситивної теорії пізнання попередників, Дж. Берклі розкритикував її, створивши концепцію іматеріалізму. Науковець зрештою дійшов висновку, що не існує ні абстрактних ідей, ні безпосередньо матерії (адже ми можемо її помислити лише у вигляді ідей конкретних речей, тобто її визнання тотожне визнанню абстрактної «речі без визначень», що є немислимою), а є лише розум (як суб'єкт сприйняття) та ідеї (як об'єкти, що перебувають у розумі та належать йому). Діяльність розуму полягає у волінні, явленні, згадуванні та встановленні відношень між ідеями.

Уже в період Просвітництва Вольтер (Ф.-М. Аруе) вважав, що філософський розум дедалі більше впливатиме на організацію людського життя, а його висновки стануть надбанням правителів. Це призведе до встановлення Царства Розуму, де буде ліквідовано соціальне зло та створено всі умови для щасливого й справедливого життя людей. Так, Ж.-Ж. Руссо був переконаний, що всі здібності людини зумовлені природою та завдячують передусім почуттям, аніж розуму, оскільки міркування не звеличує душу, а лише втомлює.

У праці «Про розум» (1758) К. А. Гельвецій зауважував, що розвиток свідомості залежить від трудової діяльності, виготовлення та застосування знарядь праці. На його думку, людина позбавлена розуму від народження. Вона від природи наділена лише здатністю відчувати, завдяки чому розвивається розум, здатність усвідомлювати й мислити. Отже, розумові відмінності зумовлені особливостями виховання.

Філософи – представники періоду німецької класичної філософії (зокрема І. Кант, Й. Фіхте, В. Шеллінг та Г. В. Ф. Гегель, окрім Л. Фейєрбаха) розвивали ідеалістичну традицію в розумінні свідомості, зробивши значний теоретичний внесок у структурування ідеальних категорій розсудку та розуму.

У своїх фундаментальних працях І. Кант проаналізував людську пізнавальну здатність, адже намагався узгодити рецептивність сприймаючої чутливості зі спонтанністю

утворюючого поняття, судження та правила розсудку. Він обґрунтував тезу про те, що предмети спрямовані на пізнання, а не навпаки, завдяки чому філософ нівелював протилежність раціоналізму й емпіризму (концепція трансцендентального ідеалізму). Пізнання, відповідно до його переконань, полягає у використанні понять щодо досвіду.

В аналітиці понять І. Кант досліджує апріорні елементи розсудку – категорії, які акумулюють різні уявлення в єдиній аперцепції за допомогою постулату «я мислю». У межах аналітики першооснов (учення про здатність судження) філософ констатує необхідність підсумовування розмаїття даних спостереження в загальних поняттях, називаючи здатність до такого підсумовування здатністю до судження. Здатності до судження (уміння підвести особливе до всезагального), що викликає відповідне почуття задоволення чи незадоволення, належить проміжна позиція між пізнавальною здатністю розсудку та вольовою здатністю розуму.

Формулюючи постулати емпіричного мислення, які визначають обсяг можливого об'єктивного досвіду, І. Кант обмежує сферу діяльності розсудку світом явищ (феноменів), пов'язуючи їх із «речами для нас», і вважає, що «речі в собі» (ноумени) фактично є непізнаваними.

Стверджуючи «я повинен скасувати знання, щоб розчистити місце для віри», філософ створює трансцендентальне вчення про метод, яке полягає у встановленні формальних умов системи чистого розуму. Канон визначає позитивну програму для чистого розуму, цінність якого є в практичному використанні, тобто етиці.

Трансцендентальна діалектика І. Канта у вузькому значенні тлумачить розум як певне вмістилище ідей. Він оперує ідеями, що підпорядковують собі всі явища й поняття – його діяльність полягає в «пошуку умов для зумовленого та знаходженні їх у безумовному». Людину детерміновано розумом, а не інстинктом (на протигагу тварині). Вона також має історію, що уможливило передачу досягнутого через покоління і, відповідно, удосконалення людини [1, с. 51–55].

У докритичній праці «Дослідження про ступінь ясності принципів природної теології та моралі» (1764) І. Кант розмежує чуттєво-наочні знаки *in concreto* та знаки менш наочного ясного й очевидного філософського пізнання *in abstracto*. Водночас у «Критиці здатності судження» (1790)

було використано категорію «характеристика» для позначення понять за допомогою супутніх чуттєвих знаків. У праці «Антропологія з прагматичної точки зору» (1798) І. Кант зараховує знаки до засобів дискурсивного пізнання. Натомість Г. В. Ф. Геґель розрізняє знак і символ, обстоючи взаємозв'язок знака й мови в пізнанні (аналогічні ідеї притаманні вченню Г. Потебні), а також мови та права у зв'язку з пошуком і визначенням передумов абсолютної моральності.

Ідеї І. Канта та інших представників німецької класичної філософії, передусім Г. В. Ф. Геґеля, можна вважати «золотим фондом» та найвищим досягненням світового раціоналізму, який вплинув на всі сучасні дослідження свідомості, мислення та знакового відображення дійсності. Продуктивною в цьому контексті варто вважати діалектичну теорію Г. В. Ф. Геґеля, у якій право та мову поєднано в межах однієї системи, а мислення й буття проголошено тотожними, завдяки чому подолано протилежності свідомості та предмета, суб'єкта й об'єкта. В одній із найбільш фундаментальних праць «Феноменологія духу» (1807) філософ вважає результатом абсолютної тотожності мислення й буття те, що філософія потрапляє у свою істинну стихію, у якій всі визначення думки розгортаються з неї самої, тобто стихію чистого мислення – сферу логіки, де відбувається «чисте» життя поняття, звільнене від суб'єктивних нашарувань. Послідовно розглядаючи науку логіки, філософію природи (механіку, фізику й органіку) та філософію духу (антропологію, феноменологію та психологію), мислитель формує масштабну філософську систему, аналогію якої донині не існує. В останній прижиттєвій праці «Основи філософії права або наука про природне право та державознавство в нарисах» (1820) мислитель заклав фундамент відповідної дисципліни. У своїх дослідженнях, присвячених естетиці як необхідній складовій саморозвитку духу, Г. В. Ф. Геґель підкреслював, що знак є доволі важливою категорією, яка передає зміст дійсності. Розглядаючи знаки, символи, зображення та мову в системі пізнавальної діяльності людини, він називає перші тими засобами, за допомогою яких зовнішня дійсність опосередковано (на відміну від прямого та безпосереднього впливу на органи чуття) потрапляє в споглядання та уявлення.

Отже, внесок представників німецької класичної філософії у процесі становлення семіотики потребує окремого детального й

фундаментального дослідження. Неокантіанський і неогегельянський варіанти семіотичної інтерпретації комунікативних проблем мистецтва – знака, символу та мови стали підґрунтям філософії символічних форм Е. Кассіра (зазначений вплив стає очевидним ще й через спорідненість його феноменологічного методу з феноменологією духу Г. В. Ф. Гегеля), а згодом – основою семантичної концепції свідомості мистецтва С. Лангер та інших сучасних семантичних концепцій символічної філософії мистецтва.

Конкретизуючи співвідношення знака, мови і мислення, Л. Г. Якоб виокремив необхідні та довільні знаки, а також визначив характеристики ефективної знакової системи. У концепції В. фон Гумбольдта проблема мови посідала чільне місце. Визнаючи слово знаком окремого поняття, він розробив вчення про внутрішню форму мови, яка акумулює культурний досвід народу (цей підхід став у нагоді фундаторам історичної школи права, зокрема Ф. К. фон Савіньї та Г. Ф. Пухту).

Так, Г. Фреге вводить семантичний трикутник «знак – зміст – значення» як ім'я, аспект розгляду (інформація, наявна в імені) та предметна сфера, що співвідноситься з поняттям, яке мало важливе значення для розвитку семіотики та позначилося на всіх подальших теоріях знака. До того ж, на думку згаданих дослідників історичного розвитку філософсько-логічних концепцій мови права В. Д. Титова і С. Е. Зархіної [5], цей філософ здійснив деміфологізацію логіки, встановивши її об'єктивне значення для загальнонаукової методології. Він запропонував аналізувати судження не в термінах суб'єкта і предиката, а в термінах логічних функцій, довівши хибність змішування критеріїв істинності й осмисленості висловлювань, адже сенс є в усіх видах речень, але не всіх їх можна виразити в термінах істинності чи хибності (спонукальні речення з наказами, побажаннями або проханнями, вигуки, питальні речення). Логік, математик і філософ порушив також іншу важливу для логіко-семіотичного аналізу мови проблему – вираження та сенс заперечення, яке недоцільно сприймати як твердження про відсутність істини або про відсутність сенсу в окремому реченні. Уведення оператора заперечення в речення (або його видалення) істотно впливає на форму та зміст висловлювань [5]. Концепція Г. Фреге суттєво позначилася на розвитку деонтичної логіки, зокрема уточнення поняття сенсу та значення знака (які

часто ототожнюють і донині), а отже, його ідеї сприяли формуванню логічних засад семіотики права.

Підтверджуючи пріоритетну роль несвідомого в людському існуванні та детермінації поведінки людини (свідоме в особистості – «Его», або «Я», зумовлене вирішальним впливом глибинного прошарку несвідомого «id», або «Воно», та його постійною боротьбою з відносно поверховою морально-культурною цензурою верхнього прошарку психіки «Над-Я» або «Super Ego», а також протистоянням інстинкту життя й інстинкту смерті), З. Фрейд обґрунтував теорію психоаналізу, яку розвинули інші вчені (А. Адлер, К. Юнг, К. Хорні, В. Райх, Е. Фром та ін.). Причому знаковий характер відображення світу у свідомості не було заперечно. Символічність несвідомого мала важливе, якщо не визначальне, значення для цієї теорії. Згідно з напрацюваннями К. Юнга, символ – це термін, назва або образ, який має, крім загальноживаного, також особливе додаткове значення, тобто містить щось невідоме.

Якщо анімізм одухотворював предмети, то індустріалізм опредметнював душі – так вважали послідовники критичної теорії та представники Франкфуртської школи (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе). На їхню думку, мораль, масову культуру та науку однаково визначає чистий формалізм інструментального розсудку. Таким чином, згідно з переконаннями Т. Адорно, мислення «одномірно» фіксує існуюче, маскуючи його ірраціональність.

Серед новітніх філософських позицій щодо свідомості, розуму, інтелекту наявні такі, що стали традиційними для західних культурологів (на думку авторів посібника з філософії за редакцією І. Ф. Надольного), тлумачення культури як комплексу духовних символів (М. Вебер), форми розумової діяльності (Е. Касіер), системи знаків, комунікації (К. Леві-Стросс), інтелектуального аспекту штучного середовища. Від терміна «свідомість» М. Хайдеггер взагалі відмовляється, адже вважає, що такі терміни затьмарюють сутність буття.

На думку П. Тейяра де Шардена, людина як ланка в біологічній еволюції концентрує в собі психічну енергію, творить ноосферу, персоналізує світ завдяки унікальній здатності до мислення. Найвища форма розвитку в світі – це думка, свідомість, духовність, духовне начало, яке спрямовує розвиток універсуму (панпсихізм).

Одна з найбільш відомих сучасних реалізацій ідеї розумової логіки є формалізована модель Л. Ріпса. Відповідно до неї всі події, пов'язані з вирішенням логічних задач, розгортаються в тимчасовому банку інформації (робочій пам'яті). Інформація в цей банк інформації надходить або зі структур, що відповідають за сприйняття, або ж із довгострокової пам'яті, набуваючи вигляду пропозицій – тверджень (assertions) і цілей (goals) [7, с. 116–153]. Водночас теорія Ф. Джонсона-Лерда відкидає оперування пропозиційними репрезентаціями, пропонуючи натомість розумові моделі, які фактично постають репрезентаціями, ізоморфними щодо об'єктів [8].

Таким чином, представлений систематичний огляд всіх ключових етапів еволюції змісту понять «свідомість» і «мислення» дає змогу усвідомлювати цей процес як підґрунтя численних філософських спроб осягнення сутності розуму в контексті його ставлення до буття, які позначилися на наукових теоріях епохи Нового часу та сучасності. Хоча в пропонованій статті не було деталізовано ці спроби, уже на підставі викладеного узагальненого матеріалу можна дійти певних висновків, розлого представлених в авторському дослідженні, присвяченому становленню уявлень про мислення й інтелект як об'єкти розроблення психології та семіотики, а також характеристикі можливостей взаємодоповнення семіотичної та психологічної методології в дослідженні проблемних аспектів і перспектив моделювання інтелектуальної діяльності юриста [9, с. 42–54].

У новітній період розвитку науки феномени свідомості, мислення, інтелекту, мови вивчають у контексті знакових теорій. Семіотика активно взаємодіє з філософією, логікою, психологією та іншими дисциплінами, які досліджують цю проблематику, що позначається на розгалуженості системи міждисциплінарних зв'язків семіотики права як самостійної галузі знань. З огляду на те, що знаки є основою будь-якої комунікації, їх вивчення сприятиме з'ясуванню механізмів передавання та сприймання інформації, специфіки та закономірностей відображення світу у свідомості людини, а також принципів основ та особливостей моделювання мислення, зокрема інтелектуальної діяльності юриста, які визначають один із найбільш перспективних напрямів практичної реалізації евристичного потенціалу знакових теорій права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Павлишин О. В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від давнини до Нового часу) / О. В. Павлишин // *Юридична психологія*. – 2016. – № 2 (19). – С. 45–56.
2. Балинська О. М. Семіотика права : монографія / О. М. Балинська. – Львів : ЛьвДУВС, 2013. – 415 с.
3. Речицький В. Символічна реальність і право / В. Речицький. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2006. – 732 с.
4. Саркисов А. К. Семіотика права: историко-правовое исследование правовых знаковых конструкций : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Саркисов Андрей Константинович. – Коломна, 2000. – 222 с.
5. Титов В. Д. Историческое развитие философско-логических концепций языка права / В. Д. Титов, С. Э. Зархина. – Харьков : ФИНН, 2009. – 432 с.
6. Павлишин О. В. Електронні експертні системи та їх використання у правозастосовчій діяльності : монографія / О. В. Павлишин. – Київ : Паливода А. В., 2015. – 324 с.
7. Rips L. Deduction // *The psychology of human thought* / ed. R. J. Sternberg, E. E. Smith. – Cambridge : Cambridge University Press, 1991. – P. 116–153.
8. Johnson-Laird P. N. *Mental models : Towards the cognitive science of language, inference, and consciousness* / P. N. Johnson-Laird. – Cambridge : Harvard University Press, 1983. – 528 p.
9. Павлишин О. В. Взаємодоповнення семіотичної та психологічної методології в дослідженні можливостей моделювання інтелектуальної діяльності юриста / О. В. Павлишин // *Філософські та методологічні проблеми права*. – 2016. – № 2 (12). – С. 42–54.

Стаття надійшла до редколегії 04.04.2017

Pavlyshyn O. – *Ph.D in Law, Associate Professor, Doctoral Student of the Doctoral and Postgraduate Programs of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine*

The Interaction of Philosophy, Psychology, Semiotics in the Study of Consciousness and Thinking (from the Early Modern Period to the Contemporary Era)

In the article the historical development of ideas about the human mind as an object of study of philosophy, psychology and semiotics from the early modern period to the Contemporary era is highlighted. Philosophical, psychological and semiotic discoveries of famous thinkers from different periods are characterized. The author characterizes the importance of these approaches for the interaction of the semiotics, philosophy and psychology in the study of the consciousness of an individual as the highest form of the sign reflection of the world

In particular, the author examines the basic ideas of F. Bacon about the memory (*memoria*), imagination (*phantasia*), reason (*ratio*), the ideas of T. Hobbes, J. Locke's about the dispositions of the mind and the existence of innate human capacity for submissions, the concepts of Leibniz, Voltaire, Kant on the category as a priori elements of reason and formal conditions of a complete system of pure reason, the notions of G. Hegel about the sign as a very important category that conveys the meaning of reality and also the ideas of other representatives of German classical philosophy (due to the fact that the neo-Kantianism and neo-Hegelianism semiotic interpretations of art communication problems – signs, symbols and language became the basis of the philosophy of symbolic forms.

E. Cassirer and semantic concept consciousness of art Susan Langer and many other modern semiotic concepts of symbolic Philosophy of Art), L. Jakobson that specified correlation between sign, language and thought, classified necessary and arbitrary signs, determined the characteristics of an effective sign system, W. von Humboldt about the internal form of language which accumulates the cultural experiences of the people (nation), G. Frege about the operator of negation in sentence, S. Freud and other representatives of Psychoanalysis (A. Adler, Jung, K. Horney, B. Reich, E. Fromm) about the conscious personality or

the consciousness of personality («Ego» or «I»), deep layers of the unconsciousness, caused by the decisive influence of powerful «id» or «It», and upper layers of the psyche – «Super Ego» with superficial moral and cultural censorship, P. Teilhard de Chardin about psychic energy, noosphere, unique ability to think, the highest form of development in the world, thought, consciousness, spirituality, which directs the development of the Universe (Panpsychism).

Contents of theories and views of these philosophers are disclosed in connection with the most important achievements of philosophy, psychology and semiotics. The values of ideas of these scientists to the interaction of philosophy and psychology in the study of consciousness as the highest form of the sign reflection of reality is determined in the context of the semiotic approach.

Keywords: consciousness, thinking, intelligence, philosophy, psychology, semiotics.